

ՏԱՅՔ-ԳՈՒԳԱՐՔԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԿԱՅԱՑՈՒՄԸ՝ ՕՇԿՎԱՆՔԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

ԴԱՎԻԹ ՆԱՀԱՏԱԿՅԱՆ*

Օշկվանքն իր հատակագծային, ծավալատարածական և կոնստրուկտիվ, ինչպես նաև հարդարանքային և խորհրդանշանային լուծումներով, լիարժեք հանդիսանում է Տայք-Գուգարքի ճարտարապետական կարևորագույն դպրոցաստեղծ հանգույցներից մեկը, եթե ոչ՝ կարևորագույնը: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Օշկվանքի նման դրսևորումներ ունենք նաև զարգացած միջնադարի հայկական այլ ճարտարապետական դպրոցներում, ինչպես Տաթևի Սբ. Պողոս-Պետրոս տաճարը՝ Սյունիքի ճարտարապետական դպրոցում, Աղթամարի Սբ. Խաչը՝ Վասպուրականի ճարտարապետական դպրոցում, Անիի Մայր տաճարը՝ Անի-Շիրակի ճարտարապետական դպրոցում:

Քանալի բառեր – զարգացած միջնադար, Հայկական ճարտարապետական դպրոցներ, Օշկվանք, ճարտարապետներ, ժառանգորդություն, նորամուծություններ:

Զարգացած միջնադարի առաջին շրջանում՝ IX-XI դարերում, Հայկական լեռնաշխարհի մի մասը արաբական լուծը թորափելով՝ ամրապնդում էր իր սոցիալ-քաղաքական պայմանները: Այդ ժամանակ, բացի կենտրոնական հայկական Բագրատունյաց իշխանությունից՝ հետագայում թագավորությունից, զարգանում էին նաև այլ՝ մասամբ ինքնավար իշխանություններ, ինչպես Սյունիները՝ Սյունիքում, Արծրունիները՝ Վասպուրականում, այնպես էլ Հյուսիսային Բագրատունյաց ճյուղ հանդիսացող Տայքի և Գուգարքի Կյուրապատությունները և այլն¹: Ճարտարապետա-շինարարական ասպարեզում, նույն ժամանակահատվածում, ընդհանուր հայկական ոճական դիմագծերը պահպանելով՝ ձևավորվում են նաև հայկական ճարտարապետական դպրոցները:

Տաթևի վանքի գլխավոր եկեղեցին՝ Սբ. Պողոս-Պետրոս տաճարը, ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի, կառուցվել է 895-906 թթ. Սյունյաց գահերեց իշխան Աշոտ Սյունու և Շուշանիկ տիկնոջ պատվերով և եղել է Սյունյաց եպիսկոպոսության կենտրոնը²: Սբ. Պողոս-Պետրոսի ճարտարապետական հատակագծային հորինվածքը նորություն չէր, այն մեզ վաղ քրիստոնեության ժամանակաշրջանից հայտնի գմբեթավոր եռանավ բազիլիկ կամ խաչագմբեթ տիպն է, ինչպես Օձուն, Գայանե, Բագարան, Մրեն և այլն: Առկա են

* ՃՀՀՀՀ ճարտարապետության տեսության, պատմաճարտարապետական ժառանգության վերականգնման, վերակառուցման, գեղեցիկ արվեստի և պատմության ամբիոնի ասիստենտ, ՃՀՀՀՀ՝ ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանի անվան ճարտարապետության և շինարարության պրոբլեմային լաբորատորիայի (ՃՀԴԼ) գիտաշխատող, ճարտարապետության թեկնածու, nahatakyan@gmail.com, հոդվածի ներկայացման օրը՝ 01.09.2020, գրախոսման օրը՝ 16.09.2020, տպագրության ընդունման օրը՝ 01.10.2020:

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր III, Երևան, 1976, էջ 48-438:

² Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911, էջ 202-222, 256-257:

նաև նորամուծություններ, որոնցից կարելի է առանձնացնել մեկը: Գմբեթակիր արևմտյան զույգ մույթերն ընդգրկելով երկու ավանդատները՝ միաձուլված են հյուսիսային և հարավային որմերին, այսպիսով գմբեթը հենվում է արևելյան զույգ, առանձին կանգնած, մույթերի վրա³: Ճարտարապետը համադրել է խաչագմբեթ չորս առանձին կանգնած մույթերով տիպը՝ գմբեթավոր դահլիճ տիպի հետ: Ի դեպ՝ այս լուծումը Սյունիքի դպրոցում ունի այլ կիրառություն՝ ի դեմ Վահանավանքի գլխավոր եկեղեցու:

Ծավալատարածական հորինվածքում ունենք հստակ արտահայտված վերասլացություն, երկթեք տանիքների անկյունները բավական սուր են, որմերն ավելի բարձր են կառուցված և այլն: Այսպիսով, վերոնշյալ կառույցը Սյունիքի ճարտարապետական դպրոցի զարգացման կարևորագույն կառույցն է համարվում:

Վասպուրականի ճարտարապետական դպրոցի կարևոր օրինակներից է Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցին, որը կառուցվել է 915-921 թվականներին՝ Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու պատվերով՝ ճարտարապետ Մանուելի կողմից: Աղթամարի Սբ. Խաչը եղել է Արծրունյաց տան պալատական գլխավոր եկեղեցին⁴:

Հատակագծային լուծմամբ Աղթամարի տաճարը վաղ միջնադարից հայտնի Ավան-հռիփսիմեատիպ կառույց է, հատկանշական է, որ այս տիպի վերջին կիրառությունն է: Ճարտարապետ Մանուելը լոկ կրկնություն չի արել, այլ, օրինակ, գլխավոր և արևմտյան խորանները ավելի ձգված է արել, որով ապահովել է կառույցի ուղղահայաց առանցքային ձգվածությունը և այլն: Ծավալատարածական առումով տեսնում ենք ծավալների վերասլացությունը:

Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու առանձնահատկությունը նրա հարդարման մեջ է: Տաճարի պատերը դրսից շրջառում են պատկերաքանդակների վեց հորիզոնական գոտիներ, այլաբանորեն փառաբանում են արաբական տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը, քրիստոնեությունը, Արծրունյաց տոհմի մեծերին ու նրանց քաջագործությունները, ինչպես և ներկայացնում հայ շինականի խաղաղ աշխատանքը, կենցաղը, դարերի խորքից եկող հավատալիքներն ու պատկերացումները և այլն⁵:

Ճարտարապետ Մանուելը ստեղծագործել է Վասպուրականում՝ 10-րդ դարի առաջին կեսին: Եղել է Արծրունյաց իշխանական տան գլխավոր ճարտարապետը⁶:

Անիի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի կամ Անիի Մայր տաճար. հանդիսացել է Անի մայրաքաղաքի գլխավոր եկեղեցին, կառուցվել է 989-1001 թթ.՝ Տրդատ ճարտարապետի կողմից Հայոց թագավոր Սմբատ Բ Տիե-

³ Տե՛ս **Մնացականյան Ս.**, Սյունիքի ճարտարապետական դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 188-194:

⁴ Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, բուհական ձեռնարկ, Երևան, 1992, էջ 222:

⁵ Նույն տեղում՝ էջ 225:

⁶ Տե՛ս **Մնացականյան Ս.**, Վարպետաց վարպետներ, Մանուել, Տրդատ, Մոմիկ, Երևան, 1982, էջ 16-46:

գերակալի նախաձեռնությամբ, հետագայում այն ավարտին է հասցրել Գագիկ Ա Բագրատունու կինը՝ Կատրանիդեն: Դասվում է հայ և համաշխարհային ճարտարապետական լավագույն նմուշների շարքին: Քառամույթ գմբեթավոր հորինվածքով կառույց է⁷:

Հատակագծում հայկական վաղ միջնադարյան հայտնի ձևի կրկնությունն է: Այդ տիպի մեզ հայտնի առաջին օրինակն, ի դեպ, գտնվում է հենց Անիի մոտ՝ Տեկորի տաճարը, որին, ըստ Թ. Թորամանյանի, V դարում գմբեթային հորինվածք ավելացվեց: Անիի մայր տաճարի տիպի ընտրությունը և կիրառությունը նման է Տաթևի վանքի գլխավոր տաճարի՝ Պողոս-Պետրոսի հետ, սակայն, Տրդատը բավականին նորամուծություններ է կատարել: Նա կիրառել է սյունափնջեր, ձևափոխել է վաղ միջնադարյան հայտնի հայկական խորշերը և այլն:

Ծավալատարածական լուծումներում առկա է նույն դարաշրջանին բնորոշ վերապացությունը, սակայն, ըստ մի շարք հետազոտողների՝ Թ. Թորամանյան, Յ. Ստրժիգովսկի, Ս. Մնացականյան և այլք, Անիի Մայր տաճարում այն առավել չափով է արտահայտված: Ըստ Ս. Մնացականյանի՝ նորամուծություն են նաև արևմտյան պատը թեթևացնելու համար կիրառված որմնամույթերը և այլն⁸: Մեր կողմից նշված և չնշված փաստերը նույնիսկ առիթ են հանդիսացել դիտարկելու Անիի Մայր տաճարը և նրանից հետո կառուցված Անի-Շիրակի ճարտարապետական դպրոցը որպես եվրոպական հայտնի գոթական ոճի հիմք լինելու հիմնավորված վարկածները:

Օշկվանքը՝ Աշունք, Օշկ, գտնվում է Տայքի նահանգի Ագորդացիոր գավառի (Թորթում XIII դարում) Վանք գյուղում: Օշկը կառուցվել է 963-976 թթ.՝ Ադրնեքսեի Կյուրապաղատի որդիների՝ Բագրատի և Դավիթ մագիստրոսի (հետագայում Կյուրապաղատ) Բագրատունիների կողմից և հանդիսացել է Տայքի հայ-քաղկեդոնական համայնքի գլխավոր եկեղեցին: Անվանման հնագույն ձևը հիշատակվում է Աշունք⁹:

Օշկվանքն իր հատակագծային տիպով կրկնում է վաղ միջնադարյան հայկական մյուս հայտնի տիպը՝ եռախորան խաչագմբեթը, ինչպես Դվինի (VII դարի վերակառուցմամբ) և Թալինի տաճարները¹⁰:

Սակայն, ինչպես վերը նշված օրինակներում, այստեղ նույնպես ունենք բավականին փոփոխություններ: Օշկվանքի հյուսիսային և հարավային խաչաթևերը գրեթե նույնությամբ կրկնում են արևելյան թևի խորանն ու զույգ ավանդատները: Գմբեթը հենված է 4 հսկա մույթերի վրա, իսկ գմբեթատակ

⁷ Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, էջ 232-233:

⁸ Տե՛ս **Մնացականյան Ս.**, Վարպետաց վարպետներ, Մանուել, Տրդատ, Մոմիկ, էջ 109-123:

⁹ Տե՛ս **Մարության Տ.**, Խորագույն Հայք, Երևան, 1978, էջ 104:

¹⁰ Տե՛ս **Նահատակյան Դ.** Հայատանի և Վրաստանի եռախորան գմբեթավոր տաճարների ճարտարապետությունը, Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական յոթերորդ նստաշրջանի նյութեր, Երևան, 2013, էջ 222-234:

քառակուսուց անցումն իրականացված է տրոմպերի և առագաստների օգնությամբ (որի առաջին օրինակն առկա է Հռիփսիմեի տաճարում)¹¹:

Ճարտարապետն է Գրիգոր Օշկեցին, որի մասին այլ մանրամասներ չկան: Սակայն, դիտարկելով նրա ստեղծագործությունը և Օշկի դերը ողջ Տայք-Գուգարք ճարտարապետական ոճի կայացման գործում, կարելի է վստահ պնդել, որ Գրիգոր Օշկեցին, ինչպես Տրդատը, իր դպրոցն է ունեցել, սակայն, այս հարցն առանձին դիտարկման կարիք ունի:

Վերոնշյալ կառույցների համալիր վերլուծությունները ցույց են տալիս այն հետաքրքիր երևույթը, որ զարգացած միջնադարի Սյունիքի, Վասպուրականի և Անի-Շիրակի հայկական հայտնի ճարտարապետական դպրոցների զարգացման և կայացման հետ նմանատիպ զարգացում է ունեցել նաև Տայք-Գուգարքի հայկական դպրոցը և նույն ճարտարապետական օրինաչափություններն ենք տեսնում վերոնշյալ դպրոցների մարգարիտները կազմող տաճարներում (աղ. 1):

Ինչպես ընդունված է՝ զարգացած միջնադարի առաջին շրջանի հայկական ճարտարապետությունում, օրինաչափորեն, նկատվում են հայկական վաղ քրիստոնեության շրջանից ճարտարապետական ձեռքբերումները ժառանգելու հատկություններ: Եթե Տաթևի Ս. Պողոս Պետրոս տաճարն իր ճարտարապետական տիպը ժառանգել է Տեկորի տաճարի (V դ. վերակառուցումից հետո) և Զովունու Ս. Պողոս-Պետրոս (VI դ. վերակառուցումից հետո) կառույցների տիպերի միաձուլումից, իսկ Աղթամարի Ս Խաչը՝ Ավան-Հռիփսիմեատիպ է (VI-VII դդ.) (աղ. 1.1, 1.2): Նույն կերպ՝ Անիի Մայր տաճարը՝ Տեկորի տաճարի (V դ. վերակառուցումից հետո), Օծունի, Մրենի, Էջմիածնի Ս. Գայանեի (VI-VII դդ.) և այլ կառույցների ճարտարապետական տիպից, ապա Օշկվանքը, կարծես, հետ չմնալով մյուսներից՝ իր հիմնական ճարտարապետական տիպը ժառանգել է հայկական վաղ քրիստոնեական շրջանի Դվինի (VII դ. վերակառուցումից հետո) և Թալինի (VII դ.) տաճարներից (աղ. 1.3, 1.4):

Վերլուծությունները նաև ցույց են տալիս, որ վերոնշյալ բոլոր կառույցներում առկա են բավականաչափ նորարարություններ, որոնց առկայությունը նախ օրինաչափ է հայ էթնոսի համար, ապա՝ զարգացած միջնադարի հայկական ճարտարապետության զարգացման համար նոր հարթակի ձևավորման հսկայական քայլերի շղթա է: Բոլոր վերոնշյալ կառույցներում այդ նորարարությունները դրսևորվում են ճարտարապետական բոլոր ասպեկտներում, բացառություն չի նաև Օշկվանքը: Այս առումով տեսնում ենք նաև այդ նորարար լուծումներն ավանդելու շատ կարևոր հատկությունները, երբ դրսևորած ձեռքբերումները և նորարարությունները տարածվել են ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհում, այլ նաև նրա սահմաններից դուրս: Այս առումով ավելի հատկանշական են Անիի Մայր տաճարը և Օշկվանքի գլխավոր տաճարը:

¹¹ **Наатакян Д.** О некоторых конструктивных особенностях Тайкских и Гугаркских церковных построек в X-XI вв., Сборник научных трудов ЕГУАС, Ереван, 2013, Том III (50), стр. 61-65.

Առաջինի հետ կապված առկա են տեղական և արտասահմանյան բազմաթիվ հետազոտություններ (Թ. Թորամանյանի, Յ. Ստրժիգովսկիու և այլք), որոնք փաստում են Անիի Մայր տաճարի ազդեցությունը ոչ միայն տարածաշրջանի, այլև այդ ժամանակաշրջանի եվրոպական ճարտարապետության վրա: Ոչ պակաս ավանդելու հատկանիշներ է դրսևորել նաև Օշկը: Նրա ազդեցությամբ են հետագա դարերում կառուցվել Վրացա-աբխազական թագավորության տարածքներում կառուցված Բագրատի և Ալավերդիի տաճարները՝ XI դ., ինչպես նաև բյուզանդական կայսրության տարբեր հատվածներում՝ հանրահայտ Աֆոնի վանքերի կաթողիկեները Մեծ Լավոում, Իվիոում, Վաթուպեդում և այլն¹², որոնց կառուցմանը ձեռնամուխ են եղել նաև ուղղափառ հավատքով հայազգի քաղաքական գործիչներ և զինվորականներ, ինչպես, օրինակ, Թոռնիկե Թոռնիկյանը (որն, ըստ Պ. Խառանիսի, ծագումով Մամիկոնյանների կրտսեր ճյուղից էր, ծնվել և մեծացել էր Տայքում, հոգևոր կրթություն ստացել Տայքի նշանավոր Չորդվանքում, ապա ծառայել Բյուզանդական կայսրությանը)¹³:

Ուսումնասիրվող կառույցներն ունեն հեղինակ ճարտարապետներ (աղ. 1): Բացի Տաթևի վանքի Սբ. Պողոս-Պետրոս տաճարից, մնացած երեք տաճարների հեղինակները մեզ հայտնի են՝ Մանուել, Տրդատ, Գրիգոր: Այս պարագայում ավելի առանձնահատուկ է Օշկվանքի օրինակը, որտեղ, բացի Գրիգոր Օշկեցուց, պատկերաքանդակներում տեսնում ենք նաև այլ վարպետների դրվագումներ: Հատկանշական է նաև մուտքի բարավորի շինարարական արձանագրությունը, որտեղ կարմիր ներկով գրված վրացատառ (երևույթը բացատրվում է վանքի հայ-քաղկեդոնական ուղղվածությամբ) շինարարական արձանագրության մեջ նկարագրվում է բուն շինարարության ընթացքը, ծախսված նյութերը, աշխատուժը և այլն: Այս երկու երևույթները հավանաբար բացատրվում են նրանով, որ մեծ չափերի տաճարի կառուցումը (բարձրությունը մոտ 40 մ է, և իր ֆիզիկական չափերով Անիի Մայր տաճարից մեծ է), այն էլ Տայք աշխարհի սեյսմիկ գոտում, մեծ սխրանք է եղել, և այդպես կարծես մեծարվել են աչքի ընկնող շինարարները՝ մեծարելով նաև հովանավորներին և նրանց մեծ ներդրումները:

Վերոնշյալ կառույցների համատեղ հետազոտությունները, ինչպես նաև պատմական փաստերի համադրումները, մեզ թույլ են տալիս գալ այն եզրահանգման, որ հայկական իշխանական կամ թագավորական տների միջև զարգացած միջնադարի առաջին շրջանում եղել է վառ արտահայտված մրցակցություն, որի դրսևորման չափազանց դրական արդյունքները տեսնում ենք վերոնշյալ կառույցներում: Հայկական լեռնաշխարհում, նշված ժամանակահատվածում, իշխանական կամ թագավորական տները փորձել են ավելի մեծ, կատարյալ, նորարար և մյուսներին գերազանցող գլխավոր տաճարներ կառուցել՝ իրենց մեծությունը, գերակայությունը ցույց տալու համար:

¹² **Казарян А.** Крестово-купольные триконхи в зодчестве Закавказья и Византии, Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. Тезисы докладов Международной конференции (М., 2000), СПб., 2000. стр. 24.

¹³ **Харанис П.** Армяне в Византийской Империи, Лиссабон, 1967 (перевод Устьян А., 2009), стр. 24-28.

Այդ առողջ մրցակցությանը կարծես միացել են կողմերի արքունական հանճարեղ ճարտարապետները, այդպիսով՝ տալով վերոնշյալ ճարտարապետական գոհարները, որոնք հանդիսացել են ոչ միայն հայկական զարգացած միջնադարի ճարտարապետության շարժիչ ուժը, այլ նաև հսկայական դեր են խաղացել հարևան երկրների, ինչպես նաև եվրոպական ճարտարապետության զարգացման համար:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս նաև, որ Օշկվանքում դրսևորված նորամուծությունների մի մասն ավելի վաղ է կատարվել, քան Անիի Մայր տաճարում, այսինքն, Օշկվանքը կանգուն է եղել այն ժամանակ, երբ Անիի Մայր տաճարը դեռ նոր էր սկսել կառուցվել, այսպիսով, շատ և շատ ճարտարապետական ձեռքբերումներ, որոնք վերագրվում են Անիի Մայր տաճարին, պետք է վերագրել նախ և առաջ Օշկվանքի գլխավոր տաճարին:

Այսպիսով, համապարփակ ուսումնասիրությունների արդյունքում փորձ է արվել վերարժևորել Օշկվանքի գլխավոր տաճարի դերը ոչ միայն Տայք-Գուգարքի հայկական ճարտարապետության մեջ, այլ նաև ընդհանուր զարգացած միջնադարի հայկական ճարտարապետության մեջ և ոչ պակաս կարևոր նրա թողած միջազգային մեծ ավանդը:

РЕАЛИЗАЦИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЯНСКОЙ АРХИТЕКТУРНОЙ ШКОЛЫ ТАЙК-ГУГАРК НА ПРИМЕРЕ ОШКВАНКА

ДАВИД НААТАКЯН

Ошкванк с его планировочными, объемно-пространственными и конструктивными, а также декоративными и символическими решениями в полной мере является одним из самых важных, если не самым важным узлом архитектурной школы Тайк-Гугарк. Исследования показывают, что проявления в Ошкванке встречаются также и в других армянских средневековых архитектурных школах Развитого средневековья, таких как храм Св. Погоса-Петроса (Св. Павла-Петра) в архитектурной школе Сюника, Св. Хач (Св. Креста) в архитектурной школе Васпуракана, Кафедральный собор в Ани в архитектурной школе Ани-Ширака.

Ключевые слова – развитое средневековье, армянские архитектурные школы, Ошкванк, зодчие, преемственность, новшество.

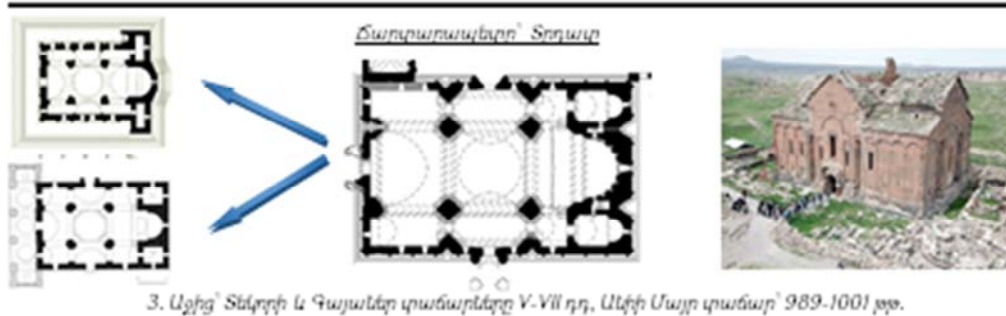
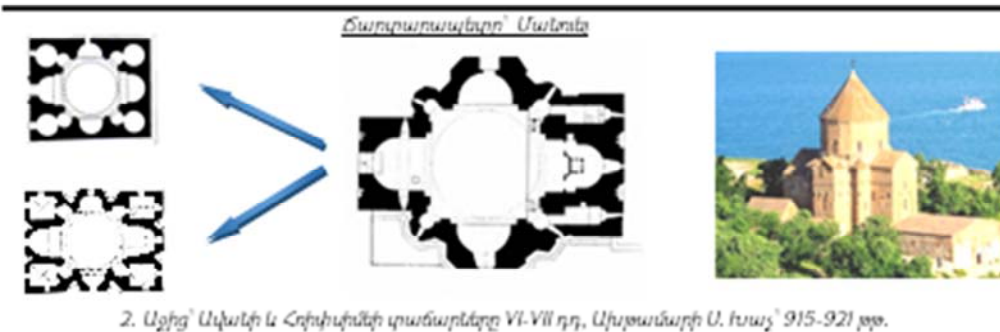
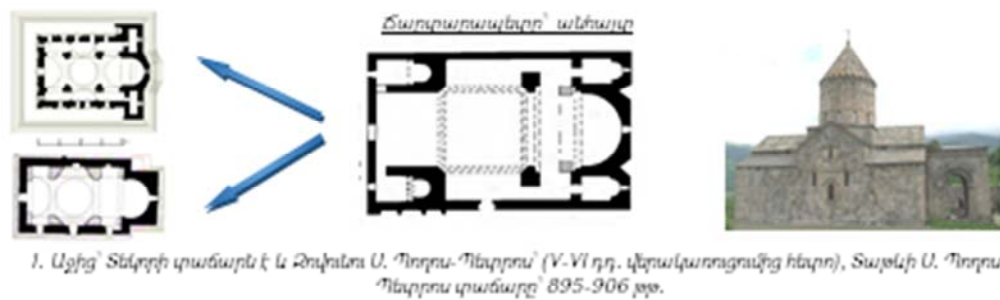
REALIZATION OF THE MEDIEVAL ARMENIAN ARCHITECTURAL SCHOOL OF TAYK-GUGARK ON THE EXAMPLE OF OSHKVANK

DAVIT NAHATAKYAN

Oshkvank, with its layout, dimensional-spatial and constructional, as well as decorative and symbolic solutions, is one of the most important, if not the most important node of architectural school founder of Tayk-Gugark. Researches show that, like Oshkvank, we have similar manifestations in other Armenian

architectural schools of the developed Middle Ages such as St. Pghos-Petros temple in Syunik architectural school, Cathedral of the Holy Cross of Aghtamar in Vaspurakan architectural school, Cathedral of Ani in Ani-Shirak architectural school.

Key words – Developed Middle Ages, Armenian architectural schools, Oshkvank, architects, inheritance, innovations.

Աղյուսակ 1. Հնրագույն ող կառույցների վերլուծական աղյուսակ